

ІМПЛІЦИТНЕ ЗАПЕРЕЧЕННЯ: ТИПОЛОГІЯ РЕАЛІЗАЦІЇ

Алла Паславська

Львівський національний університет імені Івана Франка

Заперечення може реалізуватись експліцитно, за допомогою спеціалізованих мовних засобів, і опосередковано, імпліцитно – на рівні окремої лексеми чи речення. На лексичному рівні заперечення може входити до семантичної структури слова і, зокрема, формувати інваріант семантичного протиставлення. До інших актуалізаторів імпліцитного заперечення належать непрямі мовленнєві акти і риторичні запитання.

Ключові слова: заперечення, імпліцитне заперечення, антонім.

Заперечення належить до універсальних мовних категорій, наявних в усіх відомих мовах на всіх етапах їх еволюції. Суперечливі підходи до визначення суті заперечення зумовлені насамперед багатогранністю цього мовного феномена, його взаємодією з іншими категоріями – предикативністю, модальністю, оцінкою тощо. Безперечно, заперечення дотичне до зазначених категорій, але йому притаманні специфічні ознаки, які й визначають його ядерну суть – перетворювати зміст слова чи речення на протилежний. Заперечення тісно пов'язане зі своїм позитивним протичленом – ствердженням. Разом вони утворюють бінарну опозицію, маркованим протичленом якої є заперечення. Маркованість заперечення виявляється в плані формальної репрезентації – у вигляді морфологічно складніших конструкцій, а також у процесі семантичної інтерпретації та сприйняття слухачем чи читачем заперечних структур. Незважаючи на певну вторинність заперечних речень по відношенню до стверджувальних, заперечення відіграє дуже важливу, а інколи й ведучу роль у пізнавальному процесі, у перебігу актів комунікації, тому не дивно, що система засобів, здатних нести заперечну семантику, надзвичайно широка.

До експонентів заперечення можна віднести заперечні афікси, займенники, прислівники, частки, сполучники, лексичні еквіваленти речень. Однак окрім цих, експліцитних актуалізаторів заперечення, є ще багато інших, які формують значення заперечення опосередковано. У багатьох мовах можна зафіксувати лексику, яка хоч і не містить спеціальних формальних засобів вираження заперечення, але є за своєю семантикою заперечною. Заперечення, яке виражається приховано, за допомогою позитивної словоформи або синтаксичної конструкції, вважатимемо *імпліцитним* [пор. 2; 3; 4; 14].

Класичними прикладами лексем з імпліцитним запереченням є англійські дієслова *to fail* ‘не зробити’, *to lack* ‘не вистачати’.

(1) He failed to appear.

Л. Карттунен характеризує англійські дієслова *forget* ‘забути’, *neglect* ‘знехтувати’, *avoid* ‘уникнути’, *refrain* ‘утриматися’ як заперечні імплікативи [18, с. 313]. Зі стверджувального висловлення з будь-яким із цих дієслів (у функції головного предиката) логічно випливає заперечення підрядної предикації. Подібні дієслова є, на думку В. Бондаренка, в усіх мовах [2, с. 103]. Це, напр., німецьке *sich weigern* та його український еквівалент *відмовлятися*:

(2) Er weigerte sich daran teilzunehmen.

‘Він відмовився брати в цьому участь’.

За ширшого тлумачення заперечення, до імпліцитних можна віднести, крім перелічених дієслів, інші лексичні засоби, особливо прийменники та іменники, до семантичної структури яких заперечення входить елементом значення. Виокремити такі лексеми можна шляхом фіксації у словникових дефініціях заперечного компонента, напр.: *ledig – nicht verheiratet* ‘холостяк – неодружений’, *falsch – nicht richtig* ‘хибний – невірний’ і т.д. При семантичному аналізі лексем з імпліцитним запереченням впадає в вічі одна особливість: більшість із них описується шляхом заперечення антонімічного протичлена. У лінгвістичній літературі є багато припущень щодо безпосереднього зв'язку заперечення з антонімією [4, с. 6–9]. Словник Вебстера визначає антонім як слово, що протиставляється до іншого слова таким чином, що воно заперечує всі без винятку імплікації, які містяться в ньому.

Однак відношення між антонімами не симетричне. Теза про асиметрію протичленів антонімічної опозиції – це ключ до розуміння антонімії як семантичного відношення [дет. 2; 16; 21]. Антонімічна асиметрія виявляється в тому, що один із антонімів завжди семантично складніший, ніж інший, тому що містить приховане заперечення¹: *сухий – не мокрий, без води, без вологи*. Інший же протичлен не імплікує такого заперечення, а характеризується, зазвичай, позитивно: *мокрый – з водою, просяклий водою*. У залежності від специфіки відношення між протичленами антонімічної опозиції можна виділити антонімічні опозиції *комплементативів*, *квалітативів* та *контративів*. Незалежно від семантичного типу антонімічного

¹ Тут йде мова лише про лексичні антоніми, однак тезу про заперечення як інваріант антонімічного відношення можна застосувати і до похідних антонімів. Різниця полягатиме лише в тому, що в похідному антонімі заперечення реалізується експліцитно: *одружений – неодружений, verheiratet – unverheiratet*.

відношення, заперечення може претендувати на роль інваріанта будь-якого антонімічного протиставлення.

Лексичні одиниці вважаються *комплементативами*, якщо заперечення одного члена пари імплікує ствердження його протичлена: $\neg A \Rightarrow B$ [пор. 4, с. 486], напр. *bekleidet – nackt* ‘одягнутий – голий’, *echt – falsch* ‘справжній – фальшивий’. Як вірно зазначає А. Вежбицька, це відношення не може бути симетричне, тому що один із протичленів опозиції комплементативів завжди семантично складніший і описується шляхом заперечення протичлена, тоді як інший характеризується позитивно, через ствердження про наявність певної ознаки, а не відсутності протилежної:

(3) Стіл – мокрий. – На столі (поверхні столу) є трохи води.

Стіл – сухий. – На столі немає води [21, с. 87].

Асиметрію антонімічної опозиції комплементативів, а з нею і наявність у маркованому протичлені імпліцитного заперечення підтверджує словниковий та функціональний аналіз комплементативів.

Словник Г.Варіа, напр., подає наступні статті для комплементативів²: *blind – ohne Sehvermögen; falsch – nicht richtig, unrichtig, fehlerhaft, irrig ...; fehlen – abwesend sein, nicht da sein, mangeln, nicht vorhanden ... sein ...; ledig – frei, ungebunden, befreit, unverheiratet* і т.д. [20]. Очевидно, що заперечення присутнє в усіх дефініціях і складає їх ядерну частину.

Функціональний аналіз також дає змогу виявити низку прикладів, які відображають наявність у семантично складнішому комплементативі імпліцитного заперечення:

(4) Sie machten den Mund nicht auf, sie schwiegen (B. Kellermann).

Якщо стосовно антонімічного відношення комплементарності, зазвичай, не виникає сумнівів у наявності хоча б в одному з протичленів антонімічної пари імпліцитного заперечення, то щодо взаємозв'язку із запереченням антонімічної пари квалітативів думки кардинально розходяться. Але саме квалітативи, а не комплементативи, формують лексичну базу антонімії. Тому, висунувши заперечення на роль інваріанту антонімічного відношення, необхідно довести його безпосередній зв'язок із антонімічним відношенням квалітативного протиставлення.

Найпоширеніше антонімами вважають *квалітативи*, тобто слова, протилежні за значенням, що позначають певні якості: *товстий – тонкий; сильний – слабкий; гарний – поганий* та ін. Власне “якісні” характеристики цих слів формують

² Пропонуються словникові статті найуживаніших комплементативів.

антонімічне відношення, а саме, можливість здійснення градації, поєднання з кванторними словами, співвіднесення з певною нормою. Особливою рисою, притаманною цим словам, вважається здатність „градуального наростання протилежних ознак, якостей і т.п. при віддаленні від точки відліку (нуля), де крайності нейтралізуються [7, с. 32].

На користь асиметрії антонімічного відношення квалітативів промовляє й той факт, що антоніми з компонентом „більше“ семантично простіші ніж антоніми з компонентом „менше“. Від перших утворюються похідні іменники зі значенням шкали (*довжина, висота, товщина*), від других – ні. Іншим свідченням більшої семантичної складності маркованих квалітативів є те, що „менший“ полюс шкали параметричних прикметників завжди має межу: *довгий – короткий, високий – низький та ін.*

Як і в випадку з комплементативами, заперечні префікси мають тенденцію до поєднання насамперед із позитивними протичленами опозиції. Особливо чітко це засвідчує німецька мова: *schwer (unschwer) – leicht (*unleicht); tief (untief) – flach (*unflach).*

Словникові статті та функціональний аналіз також промовляють на користь наявності в маркованому протичлені антонімічної пари квалітативів прихованого заперечення. У 65,5% випадків словник фіксує імпліцитне заперечення: *dumm – unwissend, unerfahren, einfältig, unbegabt, unverständlich, unvernünftig; arm – wenig besitzend, mittellos; nahe – nicht weit entfernt, in der Nähe* [20]. Цікаво, що подальший семантичний розклад квалітативів, які не містять заперечення, також виявляє його присутність у лексемі. Однак неможливо не помітити, що приховане заперечення в квалітативах має інший характер, ніж у комплементативах. Експлікаторами заперечення в словникових статтях комплементативів виступають граматичні засоби вираження заперечення – *nicht, ohne, nichts*, а в квалітативів заперечний компонент у словникових статтях формується передусім за допомогою засобів словотвору – *un-, nichts-, -los*, що свідчить про менший ступінь прояву ознаки в квалітативах у порівнянні з квалітативами.

На функціональному рівні також можна виокремити пласт прикладів, коли текст експлікує наявність у лексемі прихованого заперечення:

- (5) – Alexander war nicht hübsch, – begann sie von neuem, – ganz im Gegenteil, er war hässlich (B. Kellermann).

Експлікована розгортка *nicht hübsch* замінюється лексемою з внутрішньо наявним запереченням *häßlich*, що, водночас, сприяє формуванню когерентного тексту.

Порівнюючи опозицію комплементативів та квалітативів, слід зазначити, що основна різниця між ними полягає в механізмі реалізації заперечення – прямому, безпосередньому для комплементативів та опосередкованому для квалітативів. У більшості випадків квалітативи можуть асоціюватися не з одним, а декількома антонімічними протичленами: пор. в нім. *müde* „втомлений“ – *wach, ausgeschlafen, munter, kräftig, frisch, fit, lebendig, mobil, ausgeruht, erholt; mager* „худий“ – *fett, dick, korpulent, mollig, vollschlank ...* [13]:

(6) ... sie ... betrachtete ihn von oben herab, wie der feiste Kater das magere Mäuschen, ehe er es verspeist. (K. Mundstock)

До окремої групи антонімів інколи зараховують [пор. 8; 19] так звані *контративи* – реверсивні дієслова та окремі прикметники, які позначають не власне заперечення, а його семантичні модифікації – усунення, ліквідацію, віддалення: *pochinати – zakінчувати, підпалювати – gasити, прилітати – відлітати*. Від квалітативів вони відрізняються насамперед тим, що не передбачають ніякого співвіднесення з нормою. Однак їх можна віднести до периферії антонімічної сфери на підставі того факту, що один із конверсивів також імплікує заперечення, але по-іншому ніж відповідні комплементативи чи квалітативи. Заперечення маркованого контратива має зворотній напрямок. Воно не внутрішнє (інклюзивне), як у комплементатива чи квалітатива, а зовнішнє (відцентрове). Так, маркований протичлен антонімічної пари контративів *pochinати – завершувати* можна перефразувати наступним чином: *завершувати = ‘pochinати не...’*. Відцентрова скерованість заперечення зумовлює його розташування в неядерній, але облігаторній зоні лексичного значення, тому що виникнення імпліцитного заперечення – явище, обов’язкове для маркованого контратива:

(7) Es war eine Woche danach, das Fundament des Hochofens war begonnen, der Hafen mit einer breiten Wasserrinne abgeschnitten, auf der Strasse der Freundschaft die Packlage beendet ... (K. Mundstock).

Тезу про наявність у маркованому контративі прихованого заперечення можна також частково підкріпити даними лексикографічних та текстових джерел.

Словникові статті фіксують у 33, 3% з досліджуваних частотних контративів наявність імпліцитного заперечення. Його експлікація відбувається, як правило, за допомогою напівімпліцитних заперечних префіксів *aus-, ver-, wider-*: *löschen* ‘гасити’ – *ausschalten, ausdrehen; sich sträuben* ‘противитися’ – *sich wehren, sich widersetzen*

[20]. Функціональна перспектива також підтверджує гіпотезу про маркованість контративів запереченням, експлікуючи його за допомогою текстових розгорток.

(8) Zu seiner Betrübniß hatte er ihr Lächeln aus dem Gedächtnis verloren... Er konnte sich Mühe geben, soviel er wollte, das Lächeln kam nicht zurück. (B. Kellermann)

Імплицитне заперечення не вичерпується лексичною реалізацією. Доволі продуктивною і значно цікавішою у прагматичному плані є його дія на рівні цілого речення, а також одиниць, більших за речення – мікро- та макротекстів.

Одним із різновидів такого імплицитного заперечення є *непрямі мовленнєві акти*, чия заперечна функція відрізняється від прямої, що впливає із безпосереднього змісту висловлення [8, с. 44]. Потреба в таких висловленнях зумовлена низкою комунікативних факторів, коли пряме експліцитне вираження думки, волі, бажання, є небажаним або неефективним і мети спілкування можна краще досягти, якщо скористатися непрямою мовленнєвою дією, перевіривши прагматичне навантаження висловлення у невиражені імплікації, для того, щоби слухач самостійно дійшов думки про них, виявив зміст первинної ілокутивної мети [11, с. 200].

Непрямі мовленнєві акти, що імплікують заперечення, можна умовно поділити на *контекстуально залежні* та *незалежні*. Інваріантною ознакою обох груп (та й непрямих мовленнєвих актів загалом) є здатність нарощувати в процесі комунікації додатковий комунікативний (заперечний) смисл. Відмінність між контекстуально залежними та незалежними непрямыми мовленнєвими актами полягає в тому, що перші здатні реалізувати заперечення лише за відповідних контекстуальних умов, а поза контекстом не імплікують заперечного смислу:

- (9) – Ти зайдеш за мною?
– У мене сьогодні багато роботи.
- (10) – Kannst du mir dieses Buch ausleihen?
– Ich brauche es.

У наведених прикладах відповідь на запитання не містить заперечної інформації. Однак із контексту зрозуміло, що вона заперечна. Очевидно, що формується таке заперечення не безпосередньо із суми лексичних значень слів, які формують речення, а за рахунок ситуативної компетенції мовця та слухача, яка дозволяє обом елімінувати аргументативну частину діалогу, зберігши ілокутивну силу відмови. Головною причиною виникнення такої семантичної компресії є, очевидно, принцип економії мовних засобів, який особливо ефективно спрацьовує в діалогічному тексті [дет. 13, с. 21].

До контекстуально незалежних мовленнєвих актів зі значенням непрямого заперечення слід насамперед віднести *риторичні запитання*. Облігаторним елементом таких висловлень є специфічна інтонація. Однак щодо питання, чи лише інтонація є тим чинником, який перетворює стверджувальне за формою висловлення в заперечне за змістом, думки істотно різняться. Д. Шмельов вважає вирішальним для реалізації непрямого заперечення порядок слів [15, с. 38], має рацію Н. Озерова, коли стверджує, що для інтонаційно–заперечних речень характерні зворотній порядок слів, використання специфічних слів та словосполучень, які у певному інтонаційному оформленні посилюють заперечення [9, с. 101], тобто, необхідними компонентами реалізації імпліцитного заперечення є відповідна конфігурація синтаксичного, семантичного та фонетичного компонентів:

(11) Wir kannten uns noch zu wenig, als dass ich sicher gewesen wäre. Wann war man überhaupt schon sicher? (Е. М. Remarque).

(12) А хто шляхи тернисті
Ім килимами вистилав? (І. Світличний).

На значення заперечення можуть нашаровуватися різноманітні модальні відтінки можливості, необхідності тощо. Майже облігаторними елементами таких конструкцій є відповідні модалізатори – напр., німецькі *schon, noch, da*, англійські *still*, українські *хіба, невже*, російські *неужели, неужто, разве*:

(13) А хіба тобі зі мною легко? (Р. Іваничук).

(14) Разве настоящий–то хороший русский человек станет все это делать? (М. Гоголь).

(15) Natürlich weiß ich das! Oder glauben Sie, ich hielte das hier für die Kanarischen Inseln? (Е. М. Remarque).

Було б неправильно стверджувати, що в риторичних запитаннях заперечення переймає функції запитання, повністю нейтралізуючи його. Радше відбувається синтез заперечного компонента із запитальним, у якому вирішальна роль належить все ж таки запереченню, а не запитанню.

Непрямий заперечний зміст висловлення може формуватися не лише за допомогою риторичних запитань. Будь–яке слово, виголошене з відповідною інтонацією, може сприяти виникненню заперечного висловлення і не в формі запитання. Так, актуалізаторами непрямого заперечення у російській мові Д. Шмельов вважає, крім інтонації, синтаксичні конструкції *стать* + інфінітив; *очень*

нужно + інфінітив; *есть* + непрямий відмінок займенників *кто* / *что* + інфінітив [дет. 15, с. 38]:

(16) Станет надворный советник учиться! (І. Гончаров).

(17) – И есть чего страшиться, господин командир! (А. Пушкин)

Показово, що в наведених прикладах імпліцитне заперечення також реалізується завдяки взаємодії синтаксичного, фонетичного та семантичного компонентів: інтонаційно виділені елементи, які формуються головно предикатною лексикою, займають ініціальну позицію в реченні (топікалізуються).

В українській мові також наявні подібні синтаксичні конструкції з прихованим запереченням, до складу яких входять лексеми *дуже*, *багато*, *щоби*.

(18) Щоб я її покинув!; Багато ти знаєш [12, с. 178].

О. Падучева вважає, що успішна реалізація непрямих мовленнєвих актів гарантується, якщо є відповідні комунікативні передумови, до яких належать: 1) наявність у мовця та слухача спільного фонду знань про світ; 2) наявність у мовця та слухача спільної оперативної пам'яті, що стосується даного діалогу, 3) наявність у мовця та слухача спільного поля зору [10, с. 45].

Огляд імпліцитних засобів вираження заперечення дозволяє зробити висновок про те, що можливості його реалізації не обмежуються експліцитними одиницями. Заперечення може актуалізуватися приховано, за допомогою неспеціалізованих мовних засобів, і на рівні лексеми, і на рівні цілого речення. Заперечення входить складовим елементом до семантичної структури маркованих протичленів антонімічних протичленів. Залежно від специфіки антонімічного протиставлення, процеси актуалізації заперечення у комплементативах, квалітативах та контративах різняться між собою: від прямого, безпосереднього у контративах – до непрямого, опосередкованого проміжними семантичними операціями, у квалітативах та контративах. Формування заперечного змісту цілого висловлення відбувається за рахунок наявності комплексу комунікативних умов, які повинні виконувати мовець та слухач. Цей процес може відбуватися у безпосередній залежності від контексту, коли відповідний контекст є обов'язковою умовою реалізації імпліцитного заперечення, або бути контекстуально незалежним, як у випадку риторичних запитань чи синтаксичних структур із інтонаційним запереченням. Головними чинниками імпліцитного заперечення на рівні висловлення є відповідні синтаксична структура, інтонація та лексичний матеріал.

1. *Апресян Ю. Д.* Современная лексическая семантика. Синонимические средства языка и правила перефразирования // Русс. яз. в нац. школе. – 1972. – № 3. – С. 19–27.
2. *Бондаренко В. Н.* Отрицание как логико–грамматическая категория. – М.: Наука, 1983.
3. *Кислякова Л. И.* Глаголы с имплицитным значением отрицания в современном немецком языке // Іноземна філологія. – 1986. – Вип. 82. – С. 52–57.
4. *Лайонз Дж.* Введение в теоретическую лингвистику.–М.: Прогресс, 1978.
5. *Мельчук И. А.* Опыт теории лингвистических моделей „Смысл ↔ Текст“. Семантика, синтаксис. – М.: Наука, 1974.
6. *Михайлов В. А.* Генезис антонимических оппозиций (антонимия и отрицание). – Л.: ЛГУ, 1987.
7. *Новиков Л. А.* Антонимия в русском языке (Семантический анализ противоположности в лексике). – М.: Изд-во МГУ, 1973.
8. *Новиков Л. А.* Семантика русского языка. – М.: Высшая школа, 1982.
9. *Озерова Н. Г.* Средства выражения отрицания в русском и украинском языках. – К.: Наукова думка, 1978.
10. *Падучева Е. В.* Высказывание и его соотнесенность с действительностью. – М.: Наука, 1985.
11. *Серль Дж. Р.* Косвенные речевые акты // Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1986. – Вып. XVII.
12. *Українська мова.* Енциклопедія. – К.: Українська енциклопедія, 2000.
13. *Формановская Н. И.* О коммуникативно–семантических группах и интенциональной семантике их единиц // Языковое общение и его единицы: Сб. ст. – Калинин: Изд-во Калинин. гос. ун-та, 1986. – С. 18–27.
14. *Харитонова И. Я.* Вопросы взаимодействия лексики и грамматики. – К.: Вища школа: Изд-во Киев. ун-та, 1982.
15. *Шмелев Д. Н.* Синтаксическая членимость высказывания в современном русском языке. – М.: Наука, 1958.
16. *Bierwisch M.* Some Semantic Universals of German Adjectivals // Foundations of language. International journal of language and philosophy. – 1967. – №1. – Vol. 3. – P. 1–35.
17. *Bulitta E. & H. Bulitta.* Wörterbuch der Synonyme und Antonyme. – Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag, 1983.
18. *Karttunen L.* Implicative verbs // Language. – 1971. – №2. Vol. 47. – P. 340–359.
19. *Paslawska A.* Transparente Morphologie und Semantik eines deutschen Negationsaffixes // Linguistische Berichte. – 1998. – №175. S. 353–385.
20. *Wahrig G.* Deutsches Wörterbuch. – Berlin/München/Wien: Bertelsmann, 1975.
21. *Wierzbicka A.* Dociekania semantyczne. – Wrocław – Warszawa – Krakow: PAN, 1969.

The meaning of the negation can be formed not only by lingual means of various levels bearing negative semantics, but also implicit – at the grade of lexeme or sentence. The negation is a semantic invariant of antonymic opposition. Other agents of implicit negation are indirect speech acts and rhetorical questions.

Key words: negation, implicit negation, antonym.